

УДК 314.116–026.243(4)(091)
355.1 – 058.65(497.11)“19”

Прегледни чланак

Review article

Мирко Грчић**ДЕМОГРАФСКЕ ПОСЛЕДИЦЕ РАТНИХ ГУБИТАКА**

Извод: Ратови су јако утицали на динамику броја становника и састав становништва зараћених држава. У неким земљама, као што је Србија, ратови су изазивали велике демографске катастрофе. Они су утицали на повећавање смртности, смањивање наталитета и природног прираштаја, промене нивоа брачности. Ипак у овом раду објект истраживања нису индиректни демографски ефекти ратова, него само директни људски губици у војним операцијама у време ратова.

Кључне речи: Демографија, становништво, ратови, Европа, Србија

Abstract: Wars had great influence on population number and structure of states in arm conflicts. In some states, such as Serbia, wars caused significant demographic catastrophes. They affected increasing mortality, decreasing birth rate and natural increase, changing in marriage structure. Never the less, in this paper the object of research is not the indirect demographic war effects. The object is direct human losses in military actions in war times.

Key words: demography, population, war, Europe, Serbia

Увод

Говорећи о демографским променама становништва у свету не можемо заобићи велике поремећаје узроковане ратовима. Ти поремећаји су толико сложени и специфични, да треба конституисати посебну научну дисциплину - војну демографију – која ће се бавити закономерностима репродукције становништва у условима рата. Детерминанте репродукције становништва у демографском смислу су природно кретање (наталитет и морталитет) и миграције (досељавање и одсељавање). Оне у ратним условима имају специфичне трајекторије и закономерности кретања, супротне мирнодопским. Тим приметним проблемима треба да се бави војна демографија. Ретко у којој другој области демографске статистике се запажа таква разноврсност података, метода и резултата као у статистици људских губитака у време ратова. Не само у ратно време, него и касније, у мирнодопским публикацијама, наводе се сасвим противуречне цифре о војним губицима појединих земаља. Сам ток рата представља ”статистички мрак” тако да се не могу рачуноводствено прецизно утврдити цифре људских губитака. Зато се прибегава статистичким проценама, које се ослањају углавном

на војну евиденцију, пописе становништва пре и после рата и разноврсне писане изворе, као што су: мемоари, извештаји и слично. Задатак демографа састоји се у томе, да приметите одређене закономерности и изведу одређене закључке.

Како се могу најпрецизније одредити војни губици? При утврђивању војних демографских губитака треба утврдити обухват популације у време рата. Целокупно становништво у време рата треба поделити на две категорије: војнике и цивиле. У војнике се убрајају сви војници и официри свих родова војске, који се налазе на фронту, у резерви, у болницама и на одмору. Све остало становништво је цивилно (укључујући и мобилисано становништво за рад, изградњу фортификација и слично). Разграничење између војног и цивилног становништва је само први корак у утврђивању класификације губитака међу војницима и цивилима по врстама губитака. Неопходно је строго разграничити губитке у демографском смислу од губитака у војно-оперативном смислу. У војно-оперативном смислу у губитке се осим убијених и умрлих војника, укључују сви они који су избачени из строја – заробљени, нестали без трага, тешко рањени, контузовани и болесни војници који су доспели у болнице, који се сматрају ”неповратним губицима” са аспекта бројног стања војске, без обзира да ли су то ”бојеви губици” или ”санитарни губици”.

Са демографске тачке гледишта у губитке међу војницима и цивилима се сврставају сви смртни случајеви независно од њихових узрока (рањавање, болест и сл.). Демографски говорећи о људским војним губицима, треба разликовати два појма: укупне губитке, тј. укупни фактички број умрлих војника за време рата, и чисте губитке, који се добију одузимањем обичне смртности у датим условима. При одређивању размера неповратних демографских губитака могу бити од користи промене између пописа пре и после рата, посебно у погледу броја мушког становништва. Треба имати у виду да смањивање броја мушког становништва у периоду између два пописа не представља само резултат људских губитака него и демографских кретања. Да би израчунали губитке мушког становништва треба упоредо с *фактичким* бројем у послератном попису израчунати и *хипотетички* број, тј. колико би било становника мушког пола у датој држави да није било рата. Разлика између хипотетичког и фактичког броја је основа за израчунавање губитака мушког становништва у периоду рата. При томе, од укупног губитка у који улазе погинули војници и официри, треба одузети смртност цивилног мушког становништва (услед бомбардовања, терора, глади, епидемија и сл.), смањивања броја мушке деце услед смањеног natalитета у току рата, пасивног миграционог салда мушкараца у држави у време рата. Према томе, неповратни нето војни губици могу се израчунати ако се из разлике хипотетичког и фактичког броја становника у послератном попису, одузму резултати повећане смртности цивилног мушког ста-

новништва, резултати смањеног наталитета, пасивни салдо спољњих миграција. Остатак су неповратни нето војни губици.

Прецизније, фактички број мушког становништва је мањи од хипотетичког броја после рата, због губитака војно способног мушког становништва (18–50 година), повећане смртности мушког цивилног становништва, пасивног миграционог салда мушког становништва. При томе хипотетички број треба умањити за износ ”природног” губитка у условима предратног нивоа смртности.

Други начин коришћења материјала пописа је израчунавање ”мањка” мушког становништва у односу на женско. Женско становништво се узима као контролна група, на основу које се израчунава мањак мушког становништва. И ту је потребно урачунати низ корекција, као што је удео жена у попису пре рата, миграциони салдо мушког и женског становништва, смртност женског становништва у рату, тренд повећавања морталитета мушког становништва у мирнодопским условима, демографска кретања од краја рата до године пописа. За процену ратних губитака у земљама где није било пописа, или у историјској прошлости, користе се мање поуздане методе пропорција, екстраполација.¹

Према томе, у сваком конкретном случају потребно је вршити одговарајуће прорачуне на основу масе статистичких података. У различитим публикацијама дају се често паушални подаци о војним губицима, који се међусобно доста разликују. На пример, цифре о броју погинулих у Србији у Првом светском рату у страниј штампи и публикацијама могу се груписати у три групе – од 48.000–140.000, од 297–410.000 и од 690.000–707.000.

Табела 1. – Преглед података о погинулим у Србији у време Првог светског рата у страним изворима

Ред	Број	Извор
1.	707.000	<i>Bogart E. L.</i> , Direct and indirect cost of the Great World War, N. Y., 1920, p. 274.
2.	700.000	<i>Павлович М.</i> , Итоги мировой войны, М., 1924, с. 7.
3.	690.000	” <i>La Serbie</i> ”, № 14, 1919.; <i>Döring C.</i> , die Bevölkerungsbewegung in Weltkrieg, Т. III, 1920, p. 56; <i>Woytinsky S. W.</i> , Die Welt in Zahlen, Bd. VII, Berlin, 1928, p. 116; <i>Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich</i> , 1921–22, p. 28.
4.	410.000	<i>Тардье А.</i> , Мир, М., 1944, с. 41–42.
5.	400.000	<i>Большая Советская энциклопедия</i> , 1. изд., т. 44, 1939, с. 672.
6.	378.000	Међународни Биро рада Лиге нација: ” <i>Enquête sur la production</i> ”, т. I, p. 29.
7.	370.000	<i>Bulletin de l’Union des grandes associations françaises controle la propagande ennemie</i> , 27. V. 1919, p. 1279–1284.

¹ Урланис Ц. Б.: **История военных потерь**, ”Полигон”, Санкт-Петербург, 1994, с. 27.

Мирко Грчић

8.	325.000	<i>Hersch L.</i> , La mortalité causée par la guerre mondiale, "Metron", v. 5, № 1, 1925, p. 131; <i>Hayes J. C.</i> , A Brief History of the Great War, N. Y., 1924, p. 389; <i>Notestein W. F. and others</i> , The future population of Europe and the soviet Union, Population projections, 1944, p. 75; <i>Garrison F. H.</i> , Notes on the History of Military medicine, Washington, 1922, p. 199.
9.	322.000	Larcher, Données statistiques concernant la guerre 1914–1918, "Revue militaire française", № 142, avril 1933, p. 47.
10.	297.000	Француски журнал "Temps", 5. XI 1919.
11.	140.000	Урланис Б., История военных потерь, С. Петербург, 1994, с. 158.
12.	125.000	Kriegsverluste – "Meyer's Lexicons", 1927, p. 181; <i>Ayers L. P.</i> , The war with germany. A Statistical summary, Washington, 1919, p. 119.
13.	100.000	Француски журнал "Drapeau bleu", 13. XII 1919.
14.	48.000	<i>Encyclopedia Britanica</i> , v. 23, 1945, p. 775; <i>Wilcox F. W.</i> , Population and the World War: a preliminary survey, "Journal of the American Statistical Association", v. 18, № 142, 1923, p. 702; "World Almanac", 1939, p. 949; <i>Prentiss A. M.</i> , Chemicals in War. A treatise on chemical warfare, N. Y. and London, 1937, p. 651.
16.	45.000	"Statistics of the military Effort of the British Empire during the Great War 1914–1920", London, 1922, p. 352–357; <i>Wright Q.</i> , A Study of War, v. I, Chicago, 1942, p. 664.
17.	40.000	"Мировая война в цифрах", Институт мирового хозяйства и мировой политики, М. – Л., 1934, с. 21; <i>Фрунзе М. В.</i> , Мировая война в итогах и цифрах, Собр. Соч. Т. II, М. – Л. 1926, с. 75–76.

Ратни демографски губици

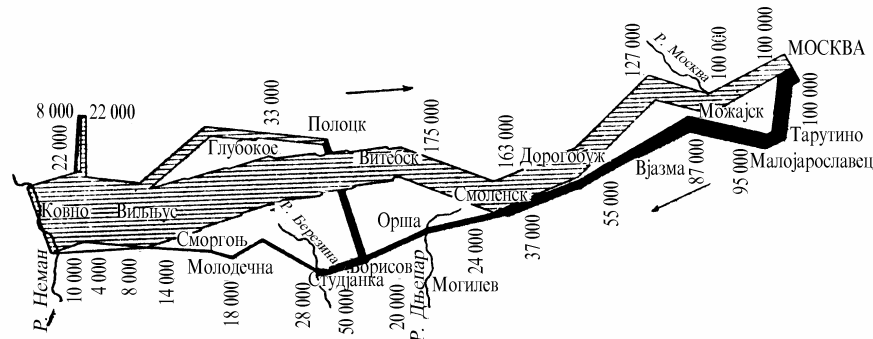
Борбени демографски губици су мањи од санитарних. Ту се убрајају погинули у биткама и умрли од рана у року од 24 или 48 сати. Апокрифне цифре о губицима противничке стране у биткама античке епохе и средњег века су често преувеличане. Професор Чикашког универзитета Рајт је у свом двотомном делу "Проучавање рата" навео податке о војним губицима за период од 500 г. пре н. е. до 1 500 г., по којима су у неким биткама они достигали невероватних 170 хиљ. људи². На пример, хунски вођа Атила је у бици против Римљана на Каталаунским пољима (код Труа источно од Париза) 451 г. наводно изгубио 162 хиљ. људи.³

Наполеонове битке биле су посебно погубне. Он сам је признао да су то биле победе великих батаљона, уз много жртава на обе стране. У троцарској бици код Аустерлица (близу Брна) 1805. године Руси и Аустријанци су изгубили 27.000 људи, а Наполеон око 7.000. У дводневној бици код Пројсиш Ајлауа (Висла, Калињинград) 1807. године, погинуло је 40.000 Руса и Француза. У бици код Ваграма 1809. погинуло је на обе стране укупно 59.000 војника, код Лајпцига 1813. године 125.000; код Бородина

² Wright Q.: **A Study of War**, v. I, Chicago, 1942, p. 104–105.

³ Süßmilch J. P.: **Die Göttliche Ordnung**, Bd. 1, Berlin, 1788, p. 340.

(близу Москве) 1812. године 99.000 (слика 1), код Ватерлоа (близу Брисела) 1815. године 53.000. У 34 највеће битке број убијених и рањених у војсци Наполеона износио је 438.000, а у војскама његових противника 453.000 људи или само 3,4% више.⁴

Слика 1. – Губици Наполеонове армије у походу на Москву (према Б. Урланису). Дебљина линије показује величину армије у покрету ка Москви (шрафирано) и из Москве (црно)

У бици код Солферино (Ломбардија) између Аустрије на једној и Француза и Италијана на другој страни, која је трајала осам часова 24. јуна 1859, било је 39.000 мртвих и рањених. У великој бици код Вердена, највећој у XX веку, погинуло је 337.000 немачких и 362.000 француских војника. У бици на Соми савезници су изгубили 650.000 а Немци 500.000 војника.

Осим губитака у појединим биткама, постоје покушаји да се процене укупне жртве рата – борбене и санитарне. Липсиус саопштава да је током 17 година, Други Пунски рат у Италији, Шпанији и Сицилији коштао живота 1,5 мил. људи. Нобеловац Т. Момзен сматра да је то превелика цифра и процењује да је у рату с Ханибалом било убијено 300.000 становника Италије.⁵ По неким наводима у ратовима које је водио Цезар, погинуло 1.192 хиљ. људи само на побеђеној страни, а у ратовима Помпеја – 2.183 хиљ. људи.⁶ У осам крсташких ратова, који су вођени од XI–XIII века, било је око 2 мил. жртава.⁷

У прошлим вековима, када није било елементарних средстава против куге, колере, тифуса, епидемије су често десетковале армије. Процене коефицијента који представља однос између санитарних и борбених губи-

⁴ Урланис Ц. Б.: **наведени рад**, с. 81.

⁵ Mommsen T.: **Die romische Geschichte**, Bd. I, p. 558, 663.

⁶ Süssmilch J. P.: **Die Göttliche Ordnung**, Bd. 1, Berlin, 1788, p. 338–339.

⁷ Марковић Ђ. Ј.: **Видови и примери масовног уништавања људи**, I део, Глобус, бр. 13, СГД, Београд, 1981, с. 42.

така крећу се од 2:1 до 6:1 и више. Готово да није било већих војних похода које нису пратиле епидемије. Још су Хомер и Тукидид писали о поморима у време тројанског и пелопонеских ратова. Диодир Сицилијански је забележио да је армију Картагине уништила епидемија 395. г. п. н. е. приликом опсаде Сиракузе. Према Адријану, Александар Македонски је у Индији имао велике губитке од епидемије. Армија римског императора Севера у III веку, која се налазила у Каледонским мочварама, десеткована је епидемијом. Армија Хуна која је опседала Константинопољ 425. године, била је толико ослабљена епидемијом да је морала одступити. Епидемије куге су пратиле војске немачких освајача Рима од X–XII века. Крсташи су доста страдали од епидемија тифуса. Наполеонову армију у походу на Москву мориле су епидемија тифуса, грозница и хладноћа.

У европским ратовима у периоду 1800–1815. године, укупан број убијених и умрлих процењује се на преко 3.600 000 људи. Од тога је највећи део погинулих у Наполеоновим ратовима (3.457 000).⁸ Само су два светска рата по размерама далеко превазишла Наполеонове ратове.

У *Првом светском рату* 1914–1918. године мобилисано је 70 мил. војника, од којих је, по Ј. Марковићу, убијено 8,5 мил., рањено 21,2 мил., помрло од глади и болести 10 мил. – укупно 39,7 мил. жртава. Највећи број жртава (војних и цивилних) у њему имале су Русија (9,15 мил.), Немачка (7,14), Аустроугарска (7,02) и Француска (6,16 мил.).⁹ По Б. Урланису, број војника и официра погинулих, умрлих од рана и бојних отрова, у Првом светском рату износио је 7.369 000. Дистрибуција погинулих по државама била је следећа (у 000): Немачка 1 769, Русија 1 451, Француска 1 126, Аустроугарска 900, Велика Британија 624, Италија 433, Турска 318, Румунија 177, Србија и Црна Гора 165, Бугарска 62, итд.¹⁰ Само у бици код Вердена, највећој бици XX века, погинуло је 337.000 немачких и 362.000 француских војника. На Солунском фронту било је супротстављено 626.000 немачких и бугарских војника и 628.000 савезничких војника (у 29 савезничких дивизија).

У локалним ратовима и револуцијама између два светска рата (Русији, Шпанији, Кини, Етиопији) погинуло је око 3 мил. људи. У Европским земљама укупан број неповратних борбених губитака износио је око 800.000 војника и официра. Само у шпанском грађанском рату погинуло је око 300.000 војника и официра, плус 600.000 помрлих од глади, болести и терора. За време италијанско-етиопског рата 1935/36. у концентрационим логорима је умрло око 3.500 а од глади 300.000 људи. У тродневном покољу фебруара 1937. године Италијани су масакрирали 30.000 Етиопљана.

⁸ Урланис Ц. Б.: **наведени рад**, с. 14.

⁹ Марковић Ђ. Ј.: **наведени рад**, с. 42.

¹⁰ Урланис Ц. Б.: **наведени рад**, с. 179.

У Другом светском рату 1939–1945. године, мобилисано је преко 100 мил. војника. Према Малој енциклопедији Просвете из 1959. године, губици савезничких земаља износили су око 10.650 000 лица а фашистичких око 4.650 000 лица. Укључујући све погинуле у борби и од бомбардовања насељених места, умрле од епидемија, уништене у фашистичким концентрационим логорима и др., укупни демографски губици су износили око 50 мил. лица. Погинулих и несталих у борби било је у СССР око 7.500 000, Немачкој 2.850 000, Кини 2.200 000, Јапану 1.500 000, В. Британији 305.000, Италији 300.000, Француској 200.000 лица.¹¹

Поједине процене војних губитака се доста разликују. Немачка армија је у Другом светском рату бројала 8–9 мил. људи.¹² Од тога је по подацима врховне команде Вермахта 3.903 000 погинуло и нестало без трага.¹³ А. Заурман¹⁴ процењује да број убијених прелази 4 мил. Немачки Институт коњуктурних истраживања је проценио губитке на 4–4,5 мил. погинулих војника и официра, не рачунајући још око 3 мил. заробљених.¹⁵

Према проценама Б. Урланиса, војни губици сателита Немачке у Другом светском рату били су следећи: Аустрија је изгубила око 280.000 људи, Италија 400.000 (не рачунајући цивилне жртве), Финска 84.000 војника и официра, Румунија 300.000, Мађарска око 140.000, а такође су губитке имале Хрватска, Белгија, Холандија, Словачка.

Губици В. Британије били су следећи: убијени и умрли од рана 306.984, рањени, нестали и заробљени 819.818, укупно – 1.126 802 човека¹⁶

Губици САД у Другом светском рату били су: 264.599 убијених, 29.465 несталих, 651.515 рањених и 124.053 заробљених – укупно 1.069 632 човека.¹⁷

Војни губици Француске износили су око 250.000 људи, Бугарске око 7.000, Белгије око 10.000, Холандије 6.200, Пољске 123.000, Грчке 20.000, Норвешке 2.000, Кине 2.802 220, Јапана око 2 мил. (укупно у борбама против САД, Кине, СССР).¹⁸ Интересантно је да је маршал Тито у

¹¹ Мала енциклопедија просвете I, Други светски рат, Београд, 1959, с. 400.

¹² Кучинский Ј.: *История условий труда в Германии*, М. 1949, с. 511.

¹³ Frumkin G.: *Population Changes in Europe, since 1939. A study of population changes in Europe during and since World War II as shown by the balance sheets of twenty four European countries*, London, 1951, p. 72–73.

¹⁴ Sauer mann H.: *Demographic changes in post-war Germany*, "Annals of the American Academy of Political and Social Sciences", vol. 260., Novembar, 1948, p. 103.

¹⁵ Vagts A.: *Battle and other combattant casualties in the Second World War*, "Journal of Politics", vol. 7, 1945, p. 418.

¹⁶ Урланис Ц. Б.: *наведени рад*, с. 193–250.

¹⁷ Vagts A.: *наведени рад*, p. 413.

¹⁸ Урланис Ц. Б.: *наведени рад*, с. 193–250.

свом говору у Загребу 21. маја 1945. године изјавио да је у борби за ослобођење Југославије жртвовано ”300.000 младих живота”.¹⁹

До сада је изнето неколико процена палих жртава у бившем СССР. Најпре је Стаљин, свесно умањео губитке Црвене армије на око 7 мил., што је према његовој представи, била одговарајућа цена за победу СССР-а. Његов наследник Хрушчов, да би умањео Стаљинов углед великог војсковође, проценио је број погинулих војника и цивила на 20 мил. Коначно је Генералштаб руске армије 1998. године обелоданио званичне војне губитке: 9.168 400 мртвих. Из заробљеништва се вратило, или је ослобођено, 2.775 000 војника. Првих месеци рата са Немачком, од јуна до новембра 1941. године, просечно дневно је гинуло по 17.000 припадника Црвене армије.²⁰

Укупан број убијених и умрлих од рана у Другом светском рату процењен је у ”Статистичком билтену” америчког осигуравајућег друштва ”Метрополитен” из 1946, на 9,5 мил. људи,²¹ у швајцарском недељнику ”Der Weg” у јануарском броју из 1946. године на 14.450 000 људи,²² а у статистичком журналу бивше ДДР из 1951. на 13 мил. људи.²³ Фостер наводи цифру од 15.687 876 погинулих војника и официра.²⁴ Генерал Маршал наводи тачно 15 мил. погинулих и несталих без трага.²⁵ По ватиканском ”Светском алманаху” из 1947. године у Другом светском рату је погинуло 22.060 000 војника и официра.²⁶ Исту цифру (22 мил.) наводи и ”Енциклопедија Британика” из 1951. године.²⁷ Професор из бона Г. Арнтц је израчунао да је број погинулих војника и официра у Другом светском рату износио 26 мил., а са несталима без трага 31 мил. људи.²⁸ У ”Манифесту мира” издатом у Москви 1957. године, наведено је ”30 мил. људских живота, не рачунајући рањене и осакаћене, прогутао је Други светски рат”.²⁹ Б. Урланис прихвата ту цифру, уз напомену да су у њу укључене и цивилне жртве.³⁰ Ј. Ђ. Марковић наводи да је погинуло 60 мил., рањено 35 мил. људи, што је ипак преувеличана цифра.³¹

¹⁹ ”Правда”, 26. V 1945.

²⁰ ”Глас јавности”, 13. VII 1998.

²¹ ”Statistical Bulletin Metropolitan Life Ins. Co”, № 1, 1946, p. 5–8.

²² Grotewohl O.: **Im Kampf um Deutschland. Reden und Aufsätze**, Bd. I, Berlin, 1948, p. 100.

²³ ”Statistisches Praxis”, Heft 5, 1951.

²⁴ Фостер У. З.: **Очерк политической истории Америки**, М., 1955, с. 623.

²⁵ Bouthul G.: **Les guerres**, Paris, 1951, p. 258.

²⁶ ”World Almanac”, 1947, p. 521.

²⁷ ”Encyclopaedia Britannica”, 1951, t. 23, p. 334.

²⁸ Arntz N.: **Menschenverluste zweiter Weltkrieg**, ”Bulletin des Presse und Informationsamtes der Bundesregierung”, № 64, 1953, p. 545–546.

²⁹ ”Правда”, 23. XI 1957.

³⁰ Урланис Ц. Б.: **наведени рад**, с. 403.

³¹ Марковић Ђ. Ј.: **наведени рад**, с. 42.

Од ваздушних бомбардовања у Првом светском рату погинуло је око 5.000 цивила а у Другом светском рату та цифра је достигла милион.³² Јапан је такође био мета ваздушних напада. Токио је 10. марта 1945. претворен у рушевине са око 100.000 убијених. Само од атомске бомбе 1945. у Хирошими је страдало 180.000 људи (погинуло 80.000 и касније умрло од рана и радиоактивног зрачења 100.000), а у Нагасакију је погинуло 36.000 и рањено 40.000 цивила. Осим тога, у II светском рату је у 22 концентрациона логора уморено 12 до 15 мил. од укупно 26 мил. логораша (само у Аушвицу 4 мил.; Треблинки 990.000). У Корејском рату 1950–53. године погинуло је око милион људи (415.000 Јужнокорејанаца, 55.000 Американаца, остали су били Севернокорејанци и Кинези).³³

Интензитет ратова

Неки истраживачи су покушали да израчунају цифре војних демографских губитака за *цео историјски период човечанства*. Француз Ваше де Лапуж је крајем XIX века проценио број директних жртава ратова у последњих 5 хиљ. година на 2,5 млрд., а током целе историје човечанства на 5 милијарди људи.³⁴ Он је до тих цифара дошао простом екстраполацијом губитака у XIX веку (40 мил.), на све векове уназад уз одређене корекције, пренебрегавајући различит број становника. Лапуж је искористио своје цифре за алегоријска поређења. Он је израчунао да је у ратовима проливано 600 мил. литара крви по једном веку, 16 хиљ. литара на дан, 680 литара на час, – ”крви, узете из вена човечанства”.

По Ј. Ђ. Марковићу, за последњих 5000 година вођено је 14 500 ратова, у којима је, по процени, погинуло око 3,6 милијарди људи. По истом аутору, у Европи је у XVIII веку уништено 5,23 мил. људи, у XIX веку 5,49 мил. и у XX веку преко 80 мил., од чега само у Другом светском рату око 60 мил.³⁵

Табела 2. – Број жртава ратова у Европи кроз векове

Векови	Број убијених и умрлих у ратовима (мил.)	Период (година)	Просечан годишњи број убијених и умрлих (хиљ.)
XVII	3,3	100	33
XVIII	5,2	100	52
XIX	5,5	100	55
XX	преко 40*	60	око 700

*У Другом све. рату, укључујући војне и цивилне губитке неевропских земаља.

³² Урланис Ц. Б.: *наведени рад*, с. 14.

³³ Марковић Ђ. Ј.: *наведени рад*, с. 42.

³⁴ G. Vacher de Lapouge: *Les selections sociales*, Paris, 1896, p. 219–220.

³⁵ Марковић Ђ. Ј.: *наведени рад*, с. 42.

Мирко Грчић

Табела 3. – Број војних жртава у највећим ратовима

Ратови	Број убијених и умрлих војника и официра (хиљ.)
Тридесетогодишњи	600
Рат за шпанско наслеђе	700
Северни	300
Рат за аустријско наслеђе	450
Седмогодишњи	550
Револуционарни	1.100
Руско – турски рат 1806–1812. г.	225
Наполеонови ратови	3.105
Руско – турски рат рат и 828–1829. г.	205
Кримски	309
Грађански рат у САД	538
Француско-пруски	188
Руско – турски рат 1877–1878. г.	190
Руско – јапански рат	139
Балкански ратови 1912–1913. г.	224
Први светски рат	9.442
Грађански рат у СССР	800
Шпански рат 1936–1939. г.	450
Други светски рат	Преко 30 000 (укључујући и цивиле)

Извор: Б. Урланис, *История военныпотер*, С. Петербург, 1994, с. 408.

У протекла четири века у ратовима европских земаља погинуло је више од 50 мил. људи. Треба приметити да године трајања Другог светског рата чине само 1,25% разматраног историјског периода, али на њега отпада значајан део убијених и умрлих у ратовима целог периода. Ако разврстамо број жртава по вековима, видећемо да XX век далеко превазилази претходна три века заједно. Просечан годишњи број погинулих у ратовима је порастао преко 12 пута у поређењу с XIX веком. Број жртава рата је растао бржим темпом него број становника Европе.

Малтус је почетком XIX века писао: ”Рат као главни узрок обезљуживања међу дивљим народима – у данашње време је постао мање пустошан”. Његови следбеници су касније формулисали ту иначе нетачну тврдњу у *закон о смањивању војних губитака*. Ипак, и приближне цифре људских губитака у ратовима могу дати представе о размерама демографских катастрофа, које ратови наносе човечанству.

Питирим Сорокин је конструисао *индекс ратне интензивности* који показује да малтузијански закон о смањивању војних губитака није тачан. Овај индекс показује да је ратна активност од XII до XX века генерално повећана, с тим што има и смањивања активности у XIX веку. У свој прорачун он је укључио следеће показатеље: број ратова, њихово трајање, бројност армија, број убијених и рањених, број зараћених страна, удео броја војника у укупном становништву. Сама конструкција индекса је не-

правилна, јер у прорачун улазе показатељи који зависе један од другог – ако је број зараћених страна велик и рат дуготрајан, онда ће резултат бити велики број погинулих и рањених. Ипак овај индекс даје правилну карактеристику XX века, што се не би могло рећи за XIX век, који је по њему имао мању војну активност него XVII век, упркос Наполеоновим ратовима.

Табела 4. – Индекс ратне интензивности за Француску, Енглеску, Аустроугарску и Русију

Векови	Индекс (XV в. = 100)
XII	18
XIII	24
XIV	60
XV	100
XVI	180
XVII	500
XVIII	370
XIX	120
XX	3 080

Извор: Sorokin P., *Social and cultural dynamic*, v. III, p. 345.

Табела 5. – Број убијених и рањених у ратовима Европе за период 1000–1925. године по појединим државама (хиљ.), по Сорокину

Земље	Векови									
	XI	XII	XIII	XIV	XV	XVI	XVII	XVIII	XIX	XX
Француска	1	4	11	59	61	107	658	1.055	1.769	3.682
Аустрија	-	8	11	7	100	257	1.560	1.505	226	3.000
В. Британија	1	7	17	64	86	91	160	310	141	3.095
Русија	5	12	29	37	38	118	119	752	777	6.371
Немачка	-	-	-	-	-	-	-	360	459	6.060
Шпанија	-	-	-	-	-	160	559	94	166	44
Холандија	-	-	-	-	-	64	290	170	34	-
Италија	-	-	-	-	-	-	17	41	54	1.783
Пољска	-	-	-	-	66	91	348	219	-	-
Литва	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Укупно	7	31	68	167	351	888	3.711	4.506	3.626	24.035

Извор: Sorokin, *ibid.*, p. 307–333.

Једини прави показатељ ратне интензивности су размере војних губитака. Питирим Сорокин у делу "Социјална и културна динамика"³⁶ скоро цео трећи том посвећује проучавању ратова и ратних губитака у Европи. Он је израчунао губитке тако што је помножио бројност армије са годинама трајања рата и просечним годишњим процентом губитака армије. Осим апсолутних величина, Сорокин даје такође и релативне - број убијених и рањених на 1000 становника Европе за XII–XX век.

³⁶ Sorokin P.: *Social and cultural dynamic*, vol. III.

Мирко Грчић

Табела 6. – Динамика релативног размера војних губитака у Европи, по Сорокину

Векови	Становништво средином века (мил. људи)	Број убијених и рањених на 1000 становника
XII	10–13	2,3–3,0
XIII	13–18	3,8–5,3
XIV	18–25	6,7–9,3
XV	25–35	8,1–11,4
XVI	35–45	12,7–16,4
XVII	55	45,4
XVIII	90	40,2
XIX	171,5	17,0
XX	305 (1910. г.)	52,9

Извор: *Sorokin, ibid.*, p. 307–333.

По Сорокиновим резултатима, динамика војних губитака је нагло повећана у XVII веку. Највеће војне губитке у последња четири века (по Б. Урланису) су имале европске земље. Најкрвавији су били Наполеонови ра-

Табела 7. – Број жртава ратова у Европи за период 1600–1945. г.

Периоди	Године	Укупан број убијених и умрлих војника за цео период (хиљ.)	Дужина периода (год.)	Просечан годишњи број убијених и умрлих (хиљ.)
XVII век	1600–1699.	3.300	100	33
XVIII век	1700–1800.	5.372	101	53
Наполеонови ратови	1801–1815.	3.457	15	230
Од 1815. г. до Првог св. рата	1815–1914.	2.217	99	22,4
Први светски рат*	1914–1918.	9.059	4,25	2.32
Између два св. рата	1918–1939.	1.336	21	64
Други светски рат**	1939–1945.	преко 30.000	6	преко 5.000

* Без ваневропских земаља, али укључујући Турску.

** Укључујући губитке ваневропских земаља и цивилног становништва.

Извор: *Урланис Б. Ц., ибид.*, с. 404.

тови су однели око 3.105 000 жртава, Први светски рат 9.442 000 и Други светски рат преко 30.000 000. Велики број жртава су однели грађански ратови и револуције – у САД 538.000, Француској 1.100 000, СССР 800.000, Шпанији 1936–39. године 450.000.

Осврт на демографске губитке Србије у ратовима у XX веку

По средњој варијанти укупни демографски губици Србије у последња два века износе око 3,5 мил. а у XX веку око 2.056 208.³⁷ Историј-

³⁷ Врућинић Д.: *Анализа процена демографских губитака Србије у ратовима у XX веку*, Магистарски рад, Географски факултет, Београд, 2004.

ски догађаји су се често везали за Србију због њеног доминантног централног положаја у Југоисточној Европи и на Балкану.

Губици у балканским ратовима по неким веома компетентним ауторима који су се својевремено бавили овим питањима су следећи³⁸: број умрлих и рањених у црногорској армији износио је 11.200, у грчкој 68.000, у српској 71.000, у бугарској 156.000 и у турској 156.000 – укупно 462.000. Међутим, ако се одбију рањени и умрли од болести, Б. Урланис³⁹ процењује да је у балканским ратовима било убијено мање од половине те цифре - око 122.000 људи. Од болести је умрло 82.000 војника. Од рана само у српској армији је умрло 2,5 хиљаде, при 48.000 рањених, тј. 5% укупног броја рањених. Углавном је прихваћено да су у Првом балканском рату 1912/13. Турци имали 153.000 погинулих, рањених и заробљених, Бугари 73.000, Срби 30.000, Грци 28.670 и Црногорци 10.000. У Другом балканском рату 1913. године, Бугари су изгубили 83.000, Срби 41.000 а Грци 21.864 војника.

У Првом балканском рату, умрло је од колере десетине хиљада војника, највише турских. Само код Једрена у српској армији од болести је умрло 16.000 људи.⁴⁰ Пошто је српска армија по бројности била три пута мања од турске, може се проценити да је број умрлих у турској армији био око 50.000. Урланис процењује да је укупни обим леталних санитарних губитака у Првом балканском рату, на свим зараћеним странама, износио 82.000 људи. Према француском часопису ”Драпо Бло” у Првом светском рату у српској и црногорској армији је од болести умрло 50.000 људи.⁴¹

У *Првом светском рату* по броју жртава у односу на број становника на првом месту биле су Србија и Црна Гора. Њихови војни губици у том рату износили су 5,7% укупног становништва, а рачунајући и цивилне жртве 27%. Према часопису ”Србија” (№ 14, 1919) и неким ауторима из тог доба, у Првом светском рату војни губици Србије износили су преко 690.000 људи, не рачунајући цивилне жртве. У ту цифру урачунати су сви погинули војни обвезници, убијени у борбама, умрли од рана и болести на острву Крфу и у заробљеништву. Ова цифра изгледа реална ако се зна да је Србија мобилисала 750.000 људи и да је после пробоја Солунског фронта Кајзер Вилхелм изјавио: ”62.000 српских војника одлучило је исход рата. Срамота!”. По неким изворима, после пробоја Солунског фронта у Србију

³⁸ Schurman J. C.: **Balkan Wars**, London, 1916, p. 125; Döring C.: **Menschenverluste im Kriege**, Bulletin der Studiengesellschaft für soziale Folgen des Krieges, 1916; Bogart E. L.: **Direct and indirect cost of the Great World War**, New York, 1920, p. 270.

³⁹ Урланис Б. Ц.: **наведени рад**, с. 366.

⁴⁰ ”Enquête dans les Balkans”, Rapport présenté aux directeurs de la dotation Carnegie pour la paix internationale, Paris, 1924, p. 444.

⁴¹ Урланис Ц. Б.: **наведени рад**, с. 302.

се вратило 130.000 српских војника. Број рањених у српској и црногорској армији био је значајан. Број умрлих од рана по неким проценама износи око 50.000.⁴² По саопштењу југословенске владе Међународном бироу рада, у заробљеништву је умрло 72.553 српских и црногорских војника и официра, а у Србији је било 164.000 инвалида рата.⁴³ Србија је на првом месту по ратним жртвама од 20 земаља учесница у Првом светском рату.

По службеној процени коју је влада СХС презентовала конференцији мира у Паризу 1919. године, демографски губици Србије у Првом светском рату, у границама из 1914. године, износили су 1.247 435 људи. Од тога, по истој процени, на војне губитке отпада 402.435 а на цивилне губитке 845.000. Осим демографских губитака, у Србији је тада било 264.000 инвалида од чега војних 114.000 и цивилних 150.000.⁴⁴

По Драгиши Ђурићу (1924), демографски губици Србије и Црне горе у Балканским и Првом светском рату износили су 1.266 554, од тога у Северној Србији 811.260, у Црној Гори 62.885 и у Јужној Србији 392.409.⁴⁵ При томе је узео у обзир негативну разлику у броју становника по попису 1921. и 1910. и том броју додао изостали прираштај у истом периоду.

Према војном листу "Ратник" из 1932, губици српске војске за време Првог светског рата (убијени, умрли од рана и болести, нестали), од 1. VIII 1914. до краја 1918. године износили су 369.620. Од тога, 1914. године 69.022, 1915. до повлачења – 56.842, у повлачењу 1915 – 227.278, на Солунском фронту 16.478 (1916. – 7.208, 1917. – 2.270, 1918. – 7.000).⁴⁶

По процени Ф. Нотштајна и сарадника са Принстонског универзитета, демографски губици тзв. Северне Србије и Црне Горе, у периоду 1914 – 1919. године, износили су 1.064 000 људи (984.000 у Србији и 80.000 у Црној Гори). Од тога, војни губици су износили 325.000, што представља око 10% предратног становништва из 1914. године. Аутори са Принстонског универзитета су констатовали да су у демографске губитке урачунали "вишак смрти" (војне губитке и вишак цивилних смрти лица старијих од једне године) и смањен наталитет, те да је "Србија највероватније претрпела највеће пропорционално војне губитке него било која друга европска држава".⁴⁷

⁴² "Medical Department of the United States Army in World War", v. XV, P. II, p. 1026.

⁴³ "Enquête sur la production", 1924, t. IV, p. 36–67.

⁴⁴ Стојанчевић В.: Губици у становништву Србије и Београда под окупацијом за време светског рата 1914–1918, Годишњак града Београда, књ. XXI, 1974, с. 63–66.

⁴⁵ Ђурић Д.: "Увод" у Претходне резултате пописа становништва у Краљевини СХС, 31. јануар 1921, Државна штампарија, Сарајево, 1924, с. XV.

⁴⁶ Генерал С.: Губици у ратовима (Свршетак), Месечни војни лист "Ратник", децембар 1932.

⁴⁷ Notestein F. et al.: *The future population of Europe and the Soviet Union*, League of Nations, Geneva, 1944, s. 77–78.

Табела 8. – Рангирање земаља по људским губицима у Првом светском рату

Земље	Редни број земље				
	По апсолутном броју		По броју убијених и умрлих на 1000		
	Убијених и умрлих	Мобили-саних	Станов-ника	Мушкараца ста-рости 15–49 год.	Мобили-саних
Немачка	1	2	5	5	7
Русија	2	1	12	11	12
Француска	3	4	3	3	5
Аустроугарска	4	3	6	6	11
Турска	5	8	2	2	2
Велика Британија	6	5	9	9	9
Италија	7	6	8	8	14
Србија и Црна Гора	8	11	1	1	1
Румунија	9	9	4	4	3
САД	10	7	18	19	20
Бугарска	11	15	7	7	4
Француске колоније	12	13	16	16	6
Канада	13	12	13	13	15
Аустралија	14	14	11	12	8
Индија	15	10	20	20	18
Белгија	16	16	15	15	13
Грчка	17	17	14	14	16
Нови Зеланд	18	19	10	10	10
Јужна Африка	19	18	19	18	19
Португалија	20	20	17	17	17

Извор: Урланис Б., *История военных потер*, С. Петербург, 1994, с. 393.

Табела 9. – Упоредни резултати процена демографских губитака Србије услед Другог светског рата (у хиљадама)⁴⁸

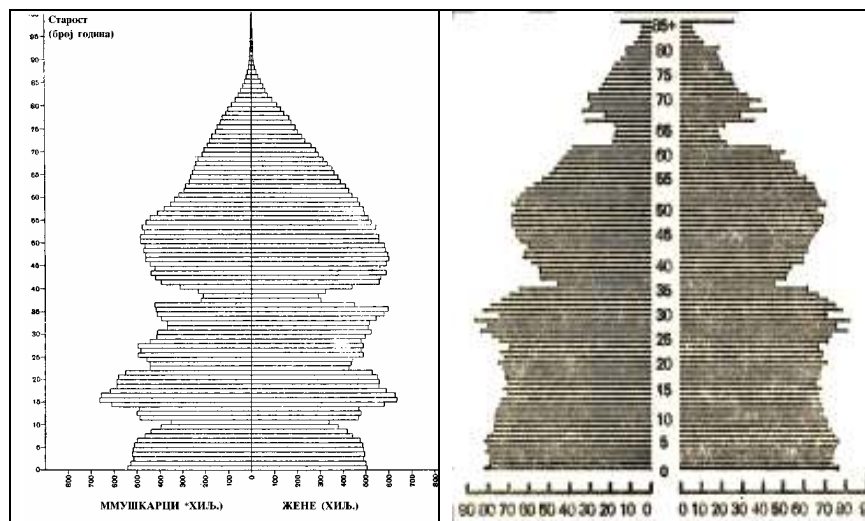
Подручје	Демографски губици представљени					
	Разликом хипотетичког и пописаног броја становника 1948.			Без унутрашњих миграција		
	Жерјавић*	Кочовић**	Ђорђевић***	Жерјавић	Кочовић	Ђорђевић
Србија укупно	612	402	926	848	621	-
Ужа						
Србија	419	260	544	392	256	-
Војводина	142	119	205	405	345	-
Косово и Метохија	51	23	177	51	20	-

*Жерјавић В., Губици становништва Југославије у Другом светском рату, Југословенско вџиктимолошко друштво, Загреб, 1989.

**Кочовић Б., Жртве Другог светског рата у Југославији, Библиотека Наше дело, Лондон, 1985.

***Ђорђевић Ж., Губици становништва Југославије у Другом светском рату, АБЦ – Графика, Београд, 1997.

⁴⁸ Врућинић Д.: наведени рад, с. 145.

Слика 2. – Старосно-полна структура становништва Немачке 1956. (лево) и Србије 1981. (десно), показује демографске последице ратова

У Другом светском рату Србија је такође имала катастрофалне демографске губитке. До сада је било више покушаја процена демографских губитака Србије услед Другог светског рата, које се међусобно знатно разликују како по територијалном обухвату, тако и по временском хоризонту, примењеној методологији, дубини истраживања и постављеним циљевима. Тим питањима су се бавили Савезни статистички уред, Иво Лах, Драгољуб Тасић, Богољуб Кочовић, Владимир Жерјавић, Животије Ђорђевић, Миладин Ковачевић и многи други. Постоји репрезентативан узорак пописа жртава рата 1941–1945. Па ипак, још увек нема једнозначно утврђеног броја. Такође нема прецизних података о жртвама албанског тероризма на Косову и Метохији и агресије НАТО пакта у Србији.

Старосно-полна структура Немачке и Србије (сл. 2) после Другог светског рата сликовито показује последице ратова. Два усека на пирамиди Србије последица су изгубљеног (мањег) наталитета у Првом светском рату односно у балканским ратовима (рођени 1913–1918) и у Другом светском рату (рођени 1942–1945). Бројније су генерације рођених у тзв. компензационим периодима, у раздобљу 1948–1955, када је наталитет порастао услед већег нупцијалитета и сређивања услова живота породице. Касније се опет испољила ранија тенденција кретања наталитета. Ратни губици се уочавају у упоређивању мушког и женског становништва у старим генерацијама, рођеним пре 1900, што се добро види на пирамиди Немачке из 1956. (у данашњим границама). Наведене кохорте рођених на пирамиди

Србије већ су ишчезле. Генерације рођене 1910–1925. имале су у Другом светском рату велике губитке, посебно на мушкој страни пирамиде.⁴⁹

Закључак

Закономерностима репродукције становништва у условима рата треба да се бави војна демографија. Са демографске тачке гледишта у губитке међу војницима и цивилима морају бити сврстани сви случајеви смрти независно од њихових узрока ("бојеви" и "санитарни"). Демографски говорећи, треба разликовати два појма: укупне губитке, тј. укупни фактички број умрлих војника за време рата, и чисте губитке, који се добију одузимањем обичне смртности у датим условима. При одређивању размера неповратних демографских губитака могу бити од користи промене између пописа пре и после рата, посебно у погледу броја мушког становништва. Могу се применити два начина процене: Први, упоређивање хипотетичког броја становника који би био да није било рата, и фактичког броја добијеног пописом; други – упоређивањем демографског мањка мушког у односу на женско становништво. При томе треба узети у обзир неке корекције приликом тих прорачуна. За процене укупних жртава појединих ратова, или више ратова у појединим историјским периодима, треба разрадити посебне моделе, који ће узети у обзир специфичне факторе. Не могу исти модели дати добре резултате за све случајеве.

Mirko Grčić

DEMOGRAPHIC CONSEQUENCES OF WAR VICTIMS

Summary

Introduction of this paper is related to theoretical questions of demographic causes and consequences of war. Then is consider problem of war demography and statistics. From the demographic point of view losses among soldiers and civilians is necessary to take into account all causes of death no matter of their reasons "in battle or sanitary". Demographically speaking it is necessary to make difference between two concepts: total losses (total real number of death soldiers during the war) and net losses deprived from normal mortality rate in such circumstances. In defining the size of demographic losses it can be used changes between two censuses before and after war, especially in analyzing number of male population. Two kinds of estimation can be applied: first of all compare of hypothetical number of population if it wasn't war and real number of population in censuses. Second –comparing demographic loss of males according to females. The author is pointing out some corrections that must be considered during these calculations. Than is represented example of victims in big battles. Specially are considered estimates of total number of victims in selected war conflicts and estimates

⁴⁹ Становништво и домаћинства Србије према попису 1981. РЗС и ЦДИ, Београд, 1984.

Мирко Грчић

of total war victims during the centuries in Europe. Index of war intensiveness by Pitirim Sorokin is critically considered. This index is pointing out that the war activity from XII to XX century is generally increasing, although is noticed decreasing activity in XIX century. In his account Sorokin includes number of wars, duration, number of soldiers, number of death and wounded, number of sides in conflict, share of number of soldiers in total population. Estimation of demographic losses in Serbia in wars during XX century is of particular interest.